

A másik Buda

Ottlik Géza *Buda* című regénye

az 1980-as évek politikai és társadalmi változásainak tükrében

Jelige: Baguette

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3
Ottlik Géza formálódó helye az irodalmi kánonban	6
Balassa Péter szerepe az Ottlik-életmű (újra)felfedezésében	14
A Buda történelem-, ember- és társadalomszemléletéről.....	22
Konklúzió.....	32
Bibliográfia	34

Bevezetés

Korunkban Ottlik Géza kiemelt pozícióját irodalomtörténeti kánonunkban kevesen vitatnák. Konszenzusnak tekinthető az is, hogy Ottlikot egykönyves szerzőként szokás emlegetni, az *Iskola a határont* emelve magnumopus-pozícióba. Az ottliki életmű egyre növekvő ismertsége és megbecsültsége ugyanakkor nem szükségszerű, magától értetődő folyamat volt,¹ hanem szorosan összekapcsolódott az államszocializmus évtizedeiben lejátszódó történelmi-társadalmi folyamatokkal, amelyek függvényében az irodalom szerepéről alkotott elképzelések is állandó változásban voltak az uralkodó államhatalom időről időre módosuló irodalomszemléletének függvényében. A több évtizednyi történelmi- és élményanyagot feldolgozó Buda (1993) történelem- és társadalomképének elemzésével írásomnak két célja van. Egyrészt a „prózaforodulat”² értelmezéstörténetéhez szeretnék hozzájárulni azzal, hogy arra kérdezek rá, melyek lehettek azok az ideológiai-észjárásbeli gyakorlatok és meggyőződések, amelyek Balassa Péter értelmezésében a „prózaforodulat” alkotóinak közös értékrendszereként tűnnek fel, valamint hogy ezeket hogyan értelmezi újra Ottlik Géza *Buda* című szövege az írás ember-, történelem- és társadalomképén keresztül. Másrészt célom, hogy a *Buda* recepciójának korábbi, döntően filológiai kérdésekre, vagy az *Iskola a határonhoz* viszonyító értelmezésekre szorítkozó irányaitól eltérően egy olyan olvasatát nyújtsam Ottlik Géza utolsó, posztumusz megjelent írásának, ami számot vet a szerző életét és kritikai fogadtatását behálózó irodalom- és társadalomfelfogásokkal.

Reflexióm kiindulópontját Sipos Balázs *A polgárság mint autonóm kontrasztársadalom (ellenkultúra)* című esszéje képezi,³ amelyben Sipos amellet érvel, hogy az 1970-es, '80-as évek irodalomtörténeti fordulópontjaként elbeszélte jelenség, a „prózaforodulat” esztétikai ideológiája a „felelős polgár” karakterét alkotta meg, és az irodalmi szövegalkotás, valamint a társadalmi szerepvállalás gyakorlataiban is ez az attitűd érhető tetten.

¹ Az értéktársítás folyamatát relatívként értelmezem, amennyiben meggyőződésem, hogy az érték egymással dinamikus kölcsönhatásban lévő változók egymásra hatásának eredményeképpen formálódik. Vö. Barbara HERRNSTEIN SMITH, *Contingencies of Value: Alternative Perspectives for Critical Theory* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1991).

² A „prózaforodulatként” elbeszélte irodalomtörténeti fordulat szerteágazó értelmezéstörténetét dolgozatomban nem áll módomban részletesen áttekinteni, ugyanakkor a magyar irodalomelméletben és -történetben elfoglalt diszkurzív szerepéből következik, hogy a „posztmodern” irodalom kiindulópontjaként értelmezhető. A fogalmat azért használom idézőjelek között, mert pontszerű változás helyett egy olyan összetett kultúrtörténeti folyamatként tekintek rá, amelynek „részletes, történeti kontextust figyelembe vevő irodalomtörténeti elemzésére” (SÁRI B. László, *A hattyú és a görény. Kritikai vázlatok irodalomra és politikára* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2006), 172.) továbbra is szükség van.

³ SIPOS Balázs, *A polgárság mint autonóm kontrasztársadalom (ellenkultúra). Néhány megjegyzés a késő Kádár-kor irodalmának közösségiesüléséről*, 2016, hozzáférés: 2024.06.07, https://www.academia.edu/27970055/A_polg%C3%A1rs%C3%A1g_mint_ellenkult%C3%B3ra_a_k%C3%A9s%C5%91_K%C3%A1d%C3%A1r_korszak_irodalm%C3%A1r%C3%B3l_vez%C3%A9rszavak.

Sipos ebben az esszében részletes (élet)műelemzést nem végez el, sokkal inkább egy átfogó gondolati ívvel rajzolja fel a „prózafordulat” döntően Balassa Péter szövegei által közvetített ideológiai-társadalmi háttérét. Írásában meghatároz egy feladatot is: „meg kell(ene) írni a prózafordulatot, a magyar modernitás utolsó emancipatorikus művészeti kvázi-mozgalmát, mint *eseményt*.”⁴ Ha erre a nagyszabású irodalomtörténeti munkára itt nem is vállalkozhatom, úgy gondolom, hogy a „prózafordulat” egy olyan figyelemreméltó probléma, amely mai irodalomértésünket és -kritikánkat alapvetően meghatározó irodalomelméleti kérdés. Ennek megfelelően a „prózafordulat” esztétikai-ideológiai háttérének, a fogalom gyökereinek feltérképezése, az, hogy az irodalomnak milyen szerepet szánt a „prózafordulat” a társadalomban, véleményem szerint kortárs feladat és felelősség.

Jelen dolgozatomban ezzel az értelmezési látószöggel dolgozva, viszont mikrotörténeti perspektívából,⁵ így a metanarratíván belül megjelenő belső ellentmondások feltárásával szeretném az ottlik életmű egy bizonyos alkotásán vizsgálni annak értelmezéstörténetét és magában a szövegben közvetített értékszemléletét orientáló meghatározottságokat. Balassa Péter a „prózafordulat” a ’70-es években előtérbe kerülő írónemzedékének előfutáraként, szellemi atyjaként jelöli meg Ottlik Gézát, elsősorban *Iskola a határon* (1959) című munkája kapcsán. Jelen tanulmányban ugyanakkor a *Buda* című szöveget vizsgálom behatóan, döntésemnek pedig két oka van. Az egyik, hogy Balassa Péter a „prózafordulat” kánonát létrehozó és annak esztétikai ideológiáját méltató-vizsgáló szövegeiben sarok- és kiindulópont Ottlik Géza prózája, így ezekből a vizsgálódásokból olvasható ki a legtöbb állítás arra nézve, hogy milyennek tartja Balassa Péter a „prózafordulathoz” tartozó szövegekre jellemző írásmódot. Döntésem másik oka, hogy bár Ottlik Géza életművének csúcsteljesítményeként az *Iskola a határont* szokás megnevezni, a több, mint harminc évvel később, posztumusz megjelent *Buda* már más esztétikai és ideológiai megfontolásokról tesz tanúbizonyságot, mint elődje. Emellett nemcsak Ottlik szerzői gyakorlatai változtak meg, hanem Balassa Péter értelmezői horizontja és attitűdje is formálódott többek között a ’70-es és ’80-as évek többek között társadalmi-politikai eseményei hatására. Ezen változások és új hitek alakulásának nyomon követése kulcsfontosságú a „prózafordulat” jellegének vizsgálatakor, hiszen az „alapító atyák” értékszemléletének módosulása hatást gyakorol az ő munkásságukat nyomon követő irodalmi közéletre is.

⁴ *Uo.*, 16.

⁵ A metanarratívák magyarázó erejének elégtelenségéről, és a mikrotörténet hasznáról az ezeken a nagy narratívákban belül megtalálható belső ellentmondások feltérképezésében lásd Sigurður G. MAGNÚSSON, „»The singularization of history«: Social history and microhistory within the postmodern state of knowledge”, *Journal of Social History* 36, 3. sz. (2003): 701–735, különösen 719.

A gondolatmenet rövid ismertetése előtt szeretnék kitérni arra, hogy milyen módszertanok és elméleti hagyományok orientálják irodalomértésemet. Mindenekelőtt alapvetésem, hogy az irodalmi mező társadalmi, politikai és gazdasági rendszerbe ágyazott, és mint ilyen, relatív autonómiáját meghatározza a gazdasági és a politikai liberalizmus foka.⁶ Ennek megfelelően az irodalmi szövegeket és az irodalmi szereplőket társadalmi-gazdasági-politikai aktorként értem és határozom meg. Ezen elméleti megfontolások fényében arra a kérdésfelvetésre, hogy Ottlik Géza *Buda* című művének ember-, történelem- és társadalomképében, valamint Balassa Péter értelmezői tevékenységében milyen olyan érték- és képzettársítások jelennek meg, amelyek egy támogatott értékrendet képviselnek, két lépésben szeretnék válaszolni. Mindenekelőtt Ottlik Géza irodalmi mezőben elfoglalt helyét kívánom feltárni azáltal, hogy az irodalmi mezőben elfoglalt helyét, reputációját és értékrendjét meghatározó társadalmi-politikai szerepvállalásait követem végig. Ezt követően Balassa Péter Ottlik Géza munkásságát értelmező szövegeit vizsgálom meg a kritikai diskurzuselemzés eszközeivel, a kritikákat valóságteremtő gyakorlatként olvasva,⁷ és közben különös figyelmet fordítok arra, hogy hogyan változott elemzői nézőpontja az egyes írások között. A dolgozat második felében Ottlik Géza *Buda* című regényét elemzem szoros olvasással, a szöveg ember-, történelem- és társadalomképének aspektusait vizsgálva, valamint kitérve arra, hogy a szövegszervező gyakorlatok, esztétikai döntések mennyiben formálják a szövegből kiolvasható meggyőződések, hiteket. Céлом ezzel egy olyan *Buda*-értelmezés felmutatása, amely történeti-társadalmi kontextusban láttatja a szövegben megfogalmazódó irodalomszemléletet, és amelynek segítségével világosabban kirajzolódhatnak a rendszerváltást közvetlenül megelőző évtized irodalmi harcainak kontúrjai, ami a jelen küzdelmeinek megértését is előmozdíthatja.

⁶ Az irodalmi mező fogalma Pierre Bourdieu-tól származik (vö. Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. SEREGI Tamás [Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013].), a mező relatív autonómiájáról pedig lásd Gisèle SAPIRO, „The literary field between the state and the market”, *Poetics* 31, 5–6. sz. (2003): 441–464, 442. (Idézi: SCHEIN Gábor. „Újra a határon: az irodalmi mező a 90-es években”. *Kalligram* 30, 6. sz. (2021/6): 79–91, 80.).

⁷ Vö. Terrell CARVER, „Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat”, *Politikatudományi Szemle* 13, 4. sz. (2004): 143–148.

Ottlik Géza formálódó helye az irodalmi kánonban

A '70-es évek végén és a '80-as évek elején Ottlik Géza írói karakterét a politikai rendszer dogmatikus ideológiájától elhatárolódó szerzők körében általános tisztelet jellemezte, az irodalmi mezőben elfoglalt pozícióját mégis új fényben tüntette fel Balassa Péter az Ottlik-életmű felé tanúsított fokozott figyelme, és ettől nem függetlenül Esterházy Péter szövegmásoló gesztusa. Ebben a fejezetben áttekintem, hogy melyek voltak Ottlik Géza 1970-es évek végi és 1980-as évek eleji reputációjának⁸ fő alkotóelemei a különböző közéleti és politikai szerepvállalásai vagy éppen nem-vállalásai tükrében.

Ottlik Géza az irodalmi mezőben elfoglalt helyét meghatározta nyugatos orientáltsága. A *Nyugatról* és köréről nagy tisztelettel nyilatkozott, büszkén kötötte be magát ebbe a hagyományba, és az *Újhold* körül is aktívan tevékenykedett. Irodalomértését alapvetően határozta meg *Nyugat*-értése, így nem meglepő, hogy az irodalom szerepéről való felfogásának tételmondatát is a *Próza* (1980) című gyűjteményes kötetében megjelent, *A Nyugatról* című esszéjében találjuk meg:

Az irodalom, úgy képzeltem, ott kezdődik, ahol több önmagánál: arkangyalok összeesküvése a világ feje fölött: ami a *Nyugat* volt. Ezek az óriások rendületlenül, tűzön-vízen át kitartottak egymás mellett, fölébe emelkedve nemcsak mindennek és mindenkinek, hanem az egymás közötti, civilek által fel sem fogható mértékű ellentéteiknek is.⁹

A *Nyugat* Ottlik számára ellenállás volt; „a szellemi hanyatlással, a pangással és bágyadt közepszerűséggel” szemben hirdetett egészség művészete, amely „hevesebb és hitelesebb művészetet, nagyobb szabadsággal s egyben nagyobb szigorúsággal, új felelősséget, új erkölcsi, lelki integritást” képviselt. Ottlik felfogásában az élet, a vitalitás művészete az irodalom, amely azonban, éppen azért, mert ezeket a tapasztalatokat hivatott képviselni, köteles az erkölcsi tartás és a felelősségteljeség magatartását közvetíteni az íráson keresztül. A valódi művészet kontúrjait így a lelki integritás, a felelősségvállalás rajzolja meg, amely nem törődik személyes világnézeti különbségekkel, sőt, erénye, hogy felülkerekedik ezeken. Ezt az

⁸ A reputációt olyan mutatóként értem, amely az irodalmi mező normáihoz kapcsolódó elismert teljesítményről ad számot, és amely képes arra, hogy értékelje és előrejelezze a teljesítményt azáltal, hogy a kulturális szereplők múltbéli teljesítményeivel kapcsolatban fogalmaz meg állításokat. Vö. KRISTÓF Luca, *Kultúrúrsaták – Kulturális elit és politika a mai Magyarországon* (Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2021), 54–56.

⁹ OTTLIK Géza, *Próza* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1980), hozzáférés: 2024.11.27, <https://mek.oszk.hu/01000/01003/01003.htm>. A *Prózából* vett szövegrészleteket a továbbiakban is az internetes kiadás szerint idézem.

ellentétek fölötti kiegyezést ugyanakkor csak azoknak lehet megelőlegezni, akik szintén az egészség, a hitelesség és a felelősség művészetében hisznek, megalkotva ezzel kiválasztottak egy szűk csoportját. Az egészséges irodalom kulcsértékeiként meghatározott hitelesség, szabadság, felelősség és a személyes ellentéteken való felülemelkedés a művészet hasonló szintjein alkotó személyek között az egész ottlikai életművön és irodalomszemléleten végigvonuló, alapvetően meghatározó fogalmak.

Ottlik és a *Nyugat* hagyományát szintén folytatni kívánó szerzők Budapest ostromakor a szovjetek bevonulásakor felszámolódó német megszállás idején megkísérelték újraindítani a folyóiratot, megőrizve annak eredeti szellemiségét. Ezt a kísérletet Ottlik a „béke” megkezdéseként interpretálta, és annak ellenére, hogy a szovjetek engedélyt adtak a *Nyugat* folytatásának (38. évfolyamának) megindítására, valamint hogy a lap anyaga hamar összegyűlt, Ottlik végül afölött érzett elkeseredésében („egy csüggedt pillanatomban”), hogy „soha nem fogj[ák] újraindítani a lapot”, összetépte és eldobta az összegyűjtött dokumentumokat. A lap saját kezű felszámolásának pillanatát 5–6 év múlva teszi, ekkor Ottlik már Gödöllőn élt feleségével. A lap újraindításának kísérlete morális kötelességként, kudarca pedig a nyugatos irodalomszemlélet bukásaként és folytathatatlanságaként tűnik fel Ottlik számára egy olyan történelmi-politikai pillanatban, amely az államszocialista rendszer megszilárdulásával mégsem a vágyott békét hozta el.

A nyugatos hagyomány elvesztésének fájó tapasztalata olyannyira kiemelt jelentőséggel bírt számára, hogy 1981-ben, a *Kortárs*ban megjelent *A másik Magyarország* című esszéjében is feleleveníti az eseményeket.¹⁰ A szöveg retorikája a felelősségvállalás szükségessége mellett érvel: milyen szerepe van az irodalomnak és az irodalmi közélet prominens szereplőinek abban, hogy befolyásolják egy ország közéleti-politikai útjának alakulását? Ottlik Géza személyes meggyőződése szerint a „kiválasztottaknak” nemcsak lehetőségük, hanem kötelességük elvégezni azt a munkát, amit rajtuk kívül senki más nem végezhet el, hiszen a szellemi nívó megőrzése létfontosságú a társadalmi-politikai értelemben vett ország megfelelő működésének biztosításában. Ez a különleges csoport ugyanakkor mégsem volt képes ennek a munkának az elvégzésére: a szöveg retorikája egy csalódástörténetet vázol fel. Az írás bemutatja, hogy miben hittek azok a szereplők, akik megkeresték a polgármesterüket azzal a felkiáltással, hogy „[a] hivatalos Magyarországnak közelebb kell kerülnie a másikhoz, a szellemi Magyarországhoz.” (836.) Ottlik kiemeli, hogy az írók nem mozogtak otthonosan a hivatalokban, de mivel mégiscsak „fontos személyiségek”

¹⁰ OTTLIK Géza, „A másik Magyarország”, *Kortárs* 25, 6. sz. (1981): 835–843.

voltak, ezért egzisztenciális kötelességük volt a német megszállás alól először felszabaduló budai oldalon elkezdni a két ország közelítését. Közelítésről van tehát csak szó, és ez a szöveg nagyon hangsúlyos állítása: a másik, szellemi Magyarország és a hivatalos Magyarország sosem lehetnek teljesen egységesek. Közelségük ugyanakkor kulcsfontosságú: a nagy országok sem engedhetik meg, hogy tökéletesen eltávolodjanak egymástól, de a magyarok számára egyenesen létérdek, hogy figyeljen egymásra a két ország: „Nekünk a fennmaradásunk függ a valódi nagyjainktól, az ő szellemük ébrentartásától. Bennük tudunk csak megkapaszkodni, hogy ne legyünk egy népnél sem alább valók, mert akkor megszűnünk.” (836.) Az „írók és művészek” alapokmányában, amelyben kijelölték, hogy kik tartozhatnak abba a kiemelt, közös platformon működő közösségbe, és kik szavathatnak a magyar szellemi élet biztonságáért a következők szerepeltek:

„... keményen fogják távoltartani a művészi és szellemi élettől mindazokat, akiknek élete és munkássága összefüggött a reakció szellemével, de azokat is, akik pusztán politikai elveik ürügyén, az alkotó tehetség ereje nélkül akarják majd befolyásukat érvényesíteni. El kell takarítaniuk a szellem útjában álló hazugságokat, az önző megalkuvást, a jól gyümölcsöző ügyeskedést, az esztétikai tehetetlenséget, a napi politika árjával úszó középszerűséget. – A társadalom felépítésében az igazi és végső demokráciát akarják megvalósulva látni. Meggyőződésük, hogy ezt elsősorban a legjobbak, és kevesek összefogásával tudják majd biztosítani. – Felismerik, hogy máris meg kell teremteniük a szervezkedés magvát és keretét, s a főváros és az egész ország felszabadulásával párhuzamosan, egyenkint kiválasztani és személy szerint bevonni mindazokat a magyar írókat és alkotóművészeket, akiket hivatottságuk és felelősségérzetük közéjük sorol. – Buda, 1945. január 16. (837–838.)

Két csoportot állít egymással szembe a kiáltvány: egyrészt azokat a legjobbakat és keveseket, akik elhivatottak és felelősségteljesek, és akik a demokrácia szolgálatában tevékenykednek azért, hogy a szellemi és a hivatalos Magyarország közeledhessenek egymáshoz. Ismét megjelenik a *Nyugat* kapcsán már hangsúlyozott hivatástudat és felelősségérzet mint a minőségi irodalmat létrehozó szerzők meghatározó jellemzője, de megjelenik az a csoport is, amely ellen meg kell vívni ezt a háborút: a reakciósok, valamint a napi politikával megalkuvó, esztétikai szempontból tehetségtelen szerzők. Ez az érvelés impliciten feltételezi, hogy a megfelelő irodalomértés abból a mindenképp felett álló nézőpontból lehetséges csak, amelyet a *Nyugat* valamikori tagjai is birtokoltak, és amely a mindennapi politikába nem szól bele

közvetlenül, viszont ebből a felső nézőpontból képes oly módon irányítani a társadalmat az irodalmon és a művészen keresztül, hogy sugalmazásuknak eredményeképpen a politikusok az igazi és végső demokrácia felé vezessék az országot. Arra a szöveg nem tér ki expliciten, hogy magáról a demokráciáról mint fogalomról és az államforma gyakorlati megvalósulásáról hogyan gondolkodnak a szerzők, ugyanakkor az irodalom demokratikus szerveződését érintő gondolatmenetek alapján feltételezhető, hogy az állam megfelelő működését is hasonlóan képzelik el: erkölcsös és felelősségteljes szereplők hozzájuk hasonló erkölcsi integritást felmutató személyekkel közösségben kormányozzák az országot. Ebbe az implicit állásfoglalásba ugyanakkor nem fér bele, hogy bármelyik politikai irányzat felé elfogultak legyenek az irodalmi művek szerzői („Szóval, se jobb, se bal? Közép? Nem. Az pláne nem.” [838.]), de közvetlenül sem szabadott beavatkozni a közéleti események alakulásába: amikor egy „szelíd költő” köreiből listát készített nyilas pártszolgálatosokról azzal a céllal, hogy majd felakasztassák őket, végül megsemmisítették a listát. A humanizmus perspektívájából érvel Ottlik ezen döntésük mellett, ezt a humanista nézőpontot pedig saját művészetfelfogásának kapcsán is érvényesíti: „[e]mberek életközössége nélkül nincs művészet, vagy másképpen: művész csak embertársak létének tudatával hozhatja létre művét.” (839.)

A húsz-huszonkét „legjobb és kevés” végül a Hétfői Társaságban tömörült össze, de ez a közösség hamar feloszlott. Ottlik érvelése szerint a szövetség felbomlása két okból volt szükségszerű: az egyik, hogy rosszul gondolkodtak a másik Magyarország helyéről a hivatalos Magyarország viszonylatában, másrészt pedig azért, hogy sokan világi hatalmat kaptak, ez a pozíció eltávolította őket a szellemi Magyarországtól. A csalódás eredményeképpen Ottlik módosította álláspontját: a hivatalos Magyarországnak „[n]em kell közelebb kerülnie. Elég visszatérnie a civilizáció szabta korláta közé, és nem kell, mert nem is tud közelebb kerülni: ő csak egy absztrakció, a másik meg valóság.” (841.) Ezekben a sorokban visszhangzik az, amit a következő mondatokban a maradandó és a mulandó közötti ellentétként rajzol fel: mindennek, aminek van egy elpusztítható formája, van egy láthatatlan, állandó lényege is, amelyet az irodalom feladata feltárni, megmutatni. Ha azonban a művészet ezeknek az állandó dolgoknak a vizsgálatába merül, mi vár a „hivatalos” országra, „boldogul-e ő is egymagában, mint amaz ott a fellegekben?” (842.) Ottlik válasza: „Nem tudom. Nem tudom és nem töröm rajta a fejem. Ez az ő dolguk. Befejezem, amit mesélni kezdtem. Ez az én dolgom.” (842.) Úgy tűnhet tehát, hogy a csalódás hatására Ottlik azt várja az irodalomtól és a művészi élet szereplőitől, hogy zárkózzanak el a politikától és a közélettől. Ezt látszik erősíteni az is, hogy beismeri, voltaképpen világi hatalomra törekedtek a polgármester megkeresésével, és amikor ez néhányaknak sikerült is, azokat „a társadalmi rangjuk, súlyuk [...] lehúzta nemcsak a

fellegekből, hanem a saját régi szintjüknél is alábbra.” (841.) Úgy tűnhet, Ottlik feladja azt, amiben még Budapest ostromakor hitt, hogy az irodalom képes a társadalom és a politika közvetlen formálására, ugyanakkor a szöveg zárata mást sugall. A katonaiskolában megismert ezredes, akivel Ottlik egy tömegközlekedési eszközön találkozik újra, fájlatja, hogy a „fellegekben járó” Ottlik otthagya őket; ezzel a záróakkorddal pedig a szöveg végső kicsengése mégis arra enged következtetni, hogy a dolgok maradandó lényegének kutatása, az a felelősségteljes hivatás, hogy a szerző ismeri a dolgát, és befejezi, amiről mesélni kezdett, végső soron mégis képes arra, hogy megváltoztassa a társadalmat. Sőt, akár szükségszerűnek is tekinthető az a szemlélet, amely a „fellegek fölötti”, ideák világában létező szellemi Magyarországgal foglalkozik kizárólag, és ezzel a vizsgálódással a megfelelő kiválasztottak az ideális irányba formálhatják a különböző politikai törekvéseket.

Ottlik Géza saját irodalomértését így közvetlenül befolyásolta mind a *Nyugat* és az *Újhold* körének irodalmi ethosza, viszont csalódott az új irodalmi csoportosulás megalkotásának kísérletében, illetve a Rákosi-korszakban Gödöllőre költöztek feleségével, így egyre inkább elzárkózott a közvetlen szerepvállalástól, a hallgató kívülálló pozíciójába került. Az 1956-os forradalom kapcsán megélenkült irodalmi diskurzusban ugyanakkor aktív szerepet vállalt. Az újholdasok gyűlésén, amelyben arról tanácskoztak, hogy a rendszerrel vállalt közösség miatt mely szerzők kompromittáltak magukat, Ottlik Géza az egység mellett érvelt („Meg kell őrizni az írók pártoskodáson felüli egységét.”),¹¹ majd 1956. november 1-jén részt vett azoknak a „legjobb és kevés” szerzőknek az összegyűjtésében, akik megválaszthatták a magyar írók „forradalmi” bizottságát. A 1956. november 2-án tartott írószövetségi gyűlésen pedig hangsúlyozta, hogy amennyiben a Szovjetunió megtámadja Magyarországot, az íróknak „kötelességük lesz” figyelmeztetni az embereket. A kommunista írókat is megvédte az Írószövetség haragjától, amellet érvelve, hogy bár hoztak rossz döntéseket, végül ők maguk ki is javították azokat. Ständeisky hangsúlyozza, hogy az Írószövetség ezen gyűlésén a nem kommunista írók (Illyés, Lakatos, Ottlik, Veres) higgadtsága és megfontoltsága biztosította, hogy nem szabadultak el indulatok, Ottlik ezen szerepvállalásában pedig az ideológiai ellentéteket meghaladó, erkölcsi integritást mutató szerző képét képviselte. Egy évvel később, az írószövetség forradalomellenes hangokat megütő jelentését Ottlik Géza nem írta alá. Karátson Gábor visszaemlékezésében kiemeli, hogy számára nagy csalódás volt a szöveg, és többek között Nemes Nagy, Ottlik és Mándy tartoztak azon „csodalények” közé, akik

¹¹ Ständeisky Éva *Az írók és a hatalom 1956–1963* című könyvéből idéz szemelvényeket az Ottlik-émlékkönyv, ezt a bekezdést az ebben a részletben feltárt információk alapján írtam. HORNYIK Miklós, vál. szerk. *Éjszakai hajózás – In memoriam Ottlik Géza* (Budapest: Nap Kiadó, 2006), 56–60.

megőrizték a magyar írók becsületét. Ezek az események rámutatnak arra, hogy Ottlik Géza nem vonta ki magát az ország sorsát alakító politikai eseményekben való részvétel alól, sőt, a forradalom mellett állt, és a megbocsátó humanizmus jegyében a kommunista szerzőket sem ítélte el. Saját szótára szerint felelősségteljes lelki integritásnak is nevezhetjük azt a hozzáállást, amellyel a forradalom napjaiban és az azt követő turbulens időszakban részt vett vagy éppen nem vett részt az irodalmi élet megszervezésében, amelynek irányítását továbbra is kiválasztott kevesekre bízta volna.

Az 1970-es években években induló, a „fiatal írók” ellenzéki hangját felerősíteni kívánó József Attila Kör körüli diskurzusban Ottlik neve még nem volt viszonyítási pont;¹² a *FASÍRT* című első JAK-füzet kezdőszövegében Spiró György Esterházy Pétert és Nádas Pétert emlegeti a fiatalok előtt álló írófejedelmekként.¹³ Az 1980-as évek közepén induló Örley Kör megalapításakor azonban már Ottlik Géza neve és életműve központi jelentőségű – a csoport a „modern, nyugatos szemléletű csoportok, nemzedékek és csoportokon kívüli írók szövetsége” volt, és egyik kedvenc könyvükként jelölték meg az *Iskola a határon*.¹⁴ Ezek a fejlemények azt mutatják, hogy Ottlik Gézát ugyan a ’70-es évek ellenzéki hangjai nem tekintették előfutárunknak, a ’80-as években azonban már volt igény egy olyan irodalmi körre, amely a nyugatos hagyományra alapozva, elhatárolódva a JAK-tól, vagy bármilyen más nemzedéktől, csoportosulástól, egy ideológiai ellentétken felülemelkedő szemléletre biztatja a tagokat éppen Ottlik Géza írói karakteréből inspirálódva.

Ottlik Géza irodalmi-közéleti szerepvállalásai mellett műveinek élenkülő recepciója is támogatta reputációjának formálódását. 1959-ben jelent meg az *Iskola a határon*, amelynek kezdeti értelmezéseinek irányvonalait a „hátranézés-vita” jelölte ki. Az 1956 után megkeményedő kultúrpolitika képviselői az antifasizmust követelték a könyvön, majd az egzisztencializmus vádját égették rá a regényre, így a hivatalos diskurzus rövid időre megtorpant a regény és szerzője körül.¹⁵ 1969-ben, tíz évvel az *Iskola a határon* után jelent meg Ottlik *Minden megvan* című novellagyűjteménye, illetve *Hajnali háztetők* című kisregénye, és ezen megjelenések körül élenkült meg a pozitív és elismerő Ottlik-recepció, döntően Pomogáts Béla, Rónay László és Tandori Dezső munkájának köszönhetően, akik több írással is Ottlik Géza művészete mellett tették le a voksukat olyan prominens folyóiratokban,

¹² Vö. NÉMETH György, *A József Attila Kör története*, Budapest, JAK+PRAE.HU, 2012.

¹³ Lásd SPIRÓ György, „Íróvá ütve – Műfajtalankodásunk története”, in *FASÍRT avagy viták a „fiatal irodalomról”*, vál. szerk. DÉRCZY Péter, 13–31 (Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1982).

¹⁴ Vö. TÁBOR Ádám, „Az Örley Kör”, *Beszélő* 4, 5. sz., hozzáférés: 2024.11.27, <http://beszelo.e3.hu/cikkek/az-orley-kor>

¹⁵ Vö. TARNAI Csillag, „Változékony szabadságfogalmak – Az ember- és neveléskép alakváltozásai Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényének recepciójában”, *Café Babel* 85. sz. (2024): 90–103.

mint a *Jelenkor*, az *Alföld* vagy a *Tiszatáj*. Az 1960-as és 1970-es években így az Ottlik-életmű bizonyos személyek számára kiemelkedő jelentőséggel bírt, valamint a Magvető *Harminc év* sorozatába is beválogatta Ottlik könyvét 1976-ban, ugyanakkor szellemtörténeti szempontból jelentős irodalomtörténeti kanonizációjára nem történtek kísérletek.

Ottlik Géza *Próza* című kötete 1980-ban jelent meg, és talán ezen szöveg körül indul meg az életmű recepciójának fősodorbeli megélénkülése, Balassa Péter is ekkor foglalkozik először az életművel. Az élénkülő figyelmet mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a *Mozgó Világ* 1982-es évi 5. számában egész szekciót szán arra, hogy megünnepelje Ottlik 70 éves születésnapját.¹⁶ A „rég” *Mozgó Világ* 1983-as megszűnése előtti évben a folyóirat a köztes nyilvánosság egyik reprezentánsa volt, közvetítő és integráló szerepet játszott, és így nemcsak az ellenzék megjelenésének adott teret, hanem különböző értékhatárú mozgalmak is egy oldalon szerepelhettek,¹⁷ ezzel biztosítva az ideológiai különbségeken felülemelkedő minőségi diskurzust. Ennek megfelelően Ottlik Gézát is változatos hangnemben és műfajban köszöntötték fel kor- és pályatársai a folyóirat hasábjain. Az emlékező szövegek sorát megkezdő Csaplár Vilmos a *Mozgó Világ* diskurzusorientáló szerepére vonatkozóan írhatta, hogy a folyóiratnak „egyenesen feladata” (5.) felköszönteni az író, de azt ő is kiemeli, hogy még a lap olvasótáborából is kevesen ismerik a szerzőt, pedig fontos lenne, hogy az ő művei is hivatkozási alappá váljanak. Balázs József emellett Ottlik Géza jelentőségét a politikai szekértáborokon átívelő etika felmutatásában ragadja meg:

az Ottlik-jelenség Magyarországon mindenekelőtt etikai jelenség, hiszen a jellem tisztasága, méltósága, előítéletektől való mentessége lehet az alapja, a fedezete a jó politikának, a jó regénynek és novellának, s aki Ottlik esszéit ismeri, rájöhet a szűkkeblűség, a toleranciára való képtelenség ártalmaira, s a magyar irodalmi élet megosztottsága lelkiismeret-furdalást okozhat számára. (7.)

Tar Sándor, a munkáirodalom egyik legprominensebb képviselője szintén írt szöveget Ottlik születésnapjára, ugyanakkor Körmendi Lajos írásával egyetemben hangsúlyozták, hogy Ottlik túlon túl nemesi a munkások számára. Granasztói György szintén osztályalapú értéktársítással érvel, a „polgári értelmiségi” hangján köszönti a vele egy milióból származó Ottlikot. (16.) A tisztelgés Esterházy Péter kanonizáló gesztusának megörökítésével, írás-képével zárul.

Egyrészt szembeűnő, hogy az *Iskola* mellett sokan az 1980-ban megjelent *Prózá*t is elemzik, méltatják, vélhetően ebben az is szerepet játszhatott, hogy ebben a gyűjteményben

¹⁶ „Ottlik Géza 70 éves.” *Mozgó Világ* 8, 5. sz (1982): 5–35.

¹⁷ Vö. NÉMETH György, *A Mozgó Világ története – 1971–1983*, Budapest, Palatinus Kiadó, 2002, 13–14.

publicisztikák mellett Ottlik Géza művészet- és irodalomfelfogása is plasztikusan megmutatkozik, például *A regényről* szóló szövegében. Másrészt világosan kirajzolódnak az osztályellentétek is: számos szerző, amikor Ottlik Géza szövegeinek minőségét méltatja, az írások erősségét az író nemesi, „polgári” származásához kötik, így képeznek vele osztályszövetséget, míg a munkásirodalom képviselői éppen ezen jellegzetessége miatt idegenkednek tőle. Az erkölcsi, etikai tartás, az érettség, a nagyság fogalmai kapcsolódnak még szorosan a méltató írások Ottlik-képéhez, így mindazok az értékek, amelyek a szerző számára személyesen is követendőek voltak, a diskurzusban is hozzákapcsolódnak a róla kialakult képhez.

Ottlik Géza saját irodalomfelfogásáról és szerepéről alkotott képe tehát úgy tűnt, az irodalmi mező többi, hozzá hasonló körülmények közül származó szereplője számára is elfogadható, tiszteletet kiváltó imázs volt. A kisnemesi családból származó, polgári elköteleződésű, tweedzakós öregúr a politikai szekértáborok fölé emelked(ni kívánó) etikus és felelősségteljes, hallgató magatartással vált Esterházy Péter kanonizáló gesztusának köszönhetően egyre többek számára a nyugatos múlt egy olyan megtestesítőjévé, aki szavatolt a jelen törekvéseinek „jó” irányáért.

Balassa Péter szerepe az Ottlik-életmű (újra)felfedezésében

Balassa Péter (1947–2003) 1980-ban, a *Próza* megjelenésekor kezdett el aktívan foglalkozni az ottlik életművel. Ottlik központi szerepét az ő értelmezői életművében az is mutatja, hogy *Észjárások és formák* (1985) című könyvének első és utolsó szövege is Ottlik Gézaról szól. Balassa Péter számára a „prózafordulat” irodalmi-társadalmi jelenségének szellemi háttérét építve tehát viszonyítási pontnak tekinthető nemcsak Ottlik Géza művészete, hanem elsősorban az abban kifejezésre jutó irodalomszemlélet. Az irodalmi fordulat tétjeinek pontos beazonosításához így elengedhetetlen annak vizsgálata, hogy Balassa Péter milyen művészetfelfogást tulajdonít Ottlik Gézának a szerző szövegeit interpretáló írásaiban.

A „prózafordulat” jelensége természetesen nem tekinthető egy pontszerű változás leírásának, illetve külső társadalmi és politikai körülmények is megágyaztak ennek az átrendeződésnek,¹⁸ ugyanakkor abban konszenzus látszik kirajzolódni, hogy az esztéta '70-es és '80-as években meghatározó kritikai és értelmezői tevékenységével kijelölte azokat az esztétikai és észjárásbeli irányvonalakat, amelyek a reduktív marxizmusértelmezés által életre hívott, az irodalmi szövegeken a realizmus műfaji kódjait számon kérő irodalomértéssel és -kritikával szemben egy új irodalomszemléletet képviseltek. Ennek fő ismertetőjelei saját megfogalmazásában a következők:

Összefoglalva, paradoxonokra emlékeztető együttállások segítségével, ellentétpárok révén írhatók le a hetvenes évek prózájának legfőbb jelenségei: 1. a sztori háttérbe szorulása az elbeszélésmód javára, a narráció tematizálódása szemben a tárgyhoz tapadó, az „elemi részekre” koncentráló írásmóddal; 2. abszolút ellenőrzöttség szemben a véletlenszerűséggel; 3. szövegközpontúság szemben a nyelvromlással; 4. vizsgált és vizsgáló paradox viszonya; 5. személyhez, énhez kötött van-nincs-probléma mint „téma”. Az általános jegyek tendenciákat jeleznek, valamiféle latens, észjárásbeli és formai közmegegyezést; az irodalom – a formák parlamentje, mely bizonyos megegyezés nélkül működésképtelen.¹⁹

A Budapest ostromakor a *Nyugat* felélesztésén fáradozó Ottlikhoz és köréhez hasonlóan Balassának is világos elképzelései voltak arról, hogy ez az irodalom hogyan viszonyul

¹⁸ Vö. SZILÁGYI Zsófia, „Honnan hová? A prózafordulat és az irodalomtörténeti hagyomány”, in *Prózafordulat*, szerk. GYÖRFFY Miklós, KELEMEN Pál és PALKÓ Gábor, 13–30 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2007). „Ennek az »irodalmi rendszerváltásnak« – az irodalom és a politika közötti társbérlet felmondásának – a közvetlen politikai irányítástól fokozatosan függetlenedő irodalomkritika is segédkezet nyújtott.” SÁRI B., *A hatyú és a görény*, 155.

¹⁹ BALASSA Péter, „Észjárás és forma – Megújuló prózánkról”, in BALASSA Péter, *Átkelés II.*, 9–34 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 32.

társadalmához. Imént idézett *Észjárás és forma* című munkájában amellet érvel, hogy a modern próza itt felvázolt jellegzetességei nem jelentenek új ideológiai konstrukciót, és nem is kívánják teljesen kizárni a korábbi irodalmat. Éppen ellenkezőleg, meglátása szerint az újfajta irodalom is azt a szerepet szeretné betölteni a kultúrában, mint a „kimondottan közéleti-realista művek,”²⁰ tehát éppen hogy hatást szeretne gyakorolni a társadalomra, azáltal, hogy ragaszkodik történelmi és társadalmi jelenségek ellentmondást nem tűrő, makacs ábrázolásához és értelmezéséhez.

Balassa Péter értelmezésében ezt az attitűdöt a „történelmi amnézia” hívta életre, a kollektív emlékezetnek az a totális megsemmisülése, amely megágyaz az irodalmi művek változatosságra való képtelenségének. A ’70-es évek új írónemzedéke tehát ezt az emlékezettörténeti némaságot kívánja felszámolni azzal, hogy az „intenzív szembenézés” eszközével negálja ezt a történelmi hallgatást.²¹ Balassa többször is aláhúzza, hogy ennek az új irodalmi generációnak legfontosabb mentalitásbeli változása és szépírói teljesítménye ez a negálás, mind a korabeli dogmatikus irodalomértéssel, mind azzal az archaikus hagyománnyal szemben, amely a népi-nemzeti érzületben gyökerező, Balassa számára hamis szabadságképet látszik újra és újra felmutatni. A ’70-es évek új irodalma így nem ezeket a régi játékokat, téma és forma reflektálatlan viszonyát szeretné folytatni, hanem az elbeszélés módjának aprólékos újrangolálásával, intenzív figyelemmel vizsgál mikrotémákat, ezzel pedig a cél „egy-egy történelmi esemény variációs kiderítése mint az identitás megtalálásának záloga, illetve a történelmi amnézia feloldása vagy körbejárása mint elszakadás, megszabadulás a múlttól.”²² A „háttat fordítva rámutatás” gesztusa, amellyel az új szerzők élnek alkotásaikban tehát megkérdőjelezi a korábbi amnéziás irodalomírást, és éppen a narráció, a nézőpontváltások gyakoriságának „variatív” jellege az, ami átrajzolhatja a korábbi attitűdöt, és rámutathat a kollektív emlékezet kihagyásaira.²³ Ez az átírási kísérlet Balassa értelmezésében ahhoz járul hozzá, hogy a makrotörténeti távlatok sommás, egymondatos értékeléseitől eltérően az irodalom azt mutassa fel, hogy eltérő valóságok léteznek mind az irodalmon, mind a társadalmon belül, és erre a pluralitásra mutat rá az újabb magyar próza szövegalkotó esztétikája.²⁴ Az újfajta próza az olvasótól is más befogadást vár el, odafigyelő és szoros olvasást kíván, hatása pedig a katarzis ellenében hat. A nagyszabású feloldódás, felszabadulás helyett Balassa olvasatában ezeknek a műveknek a hatásmechanizmusa azt célozza, hogy a

²⁰ Vö. BALASSA, *I.m.*, 9–10.

²¹ *Uo.*, 12–13.

²² *Uo.*, 23.

²³ *Uo.*, 27–28.

²⁴ Vö. *Uo.*, 30–32.

hiány tudomásulvétele történjen meg az olvasóban, ami az esszé tanúsága szerint valójában a szabadulásvágy fonákja.²⁵ Az, hogy ennek az észjárásnak a megfelelője a kultúrában és a társadalomban is létrejön-e majd ugyanakkor Balassa szerint már nem kizárólag irodalmi kérdés.²⁶ Az új magyar próza szerzője így hangsúlyosan nem a korábbi „nemzeti” meggyőződésre épít munkájában, hanem írásaival célja, hogy az esztétikai megoldások változtatásával rámutasson a hiányok helyeire, és így a mikrotörténet segítségével emelje ki a pluralitást. Az irodalom így az ottlik hozzáálláshoz hasonlóan nem cselekedhet közvetlenül, a dolgok kíméletlen „végigmesélése” lesz az az irodalmi gesztus, ami képes lehet változások elindítására – természetesen a tényleges események megvalósulása már nemcsak az irodalom feladata.

Ennek a szemléletmódnak, vagy balassai terminusokkal élve „észjárásnak” és „magatartásnak”, amelyet az irodalmi művekből olvas ki, sajátos változását, formálódását kísérhetjük nyomon a szerző Ottlik Géza egyes munkáiról szóló értelmező írásaiban. Balassa Péter nem kizárólag a „rejtőzködő hagyomány” egyik hangsúlyos újrafelfedezőjét látja Ottlikban, hanem a hetvenes években induló írónemzedék egyik előképeként is méltatja. Ezt a meggyőződését talán akkor képviseli legvilágosabban, amikor Esterházy Péter Ottlik-másolatát az új irodalom- és művészetfelfogás emblematikus cselekedetként tünteti fel.²⁷ Ennek megfelelően a ’80-as években számos elemzésének, esszéjének tárgya Ottlik Géza életműve, és ezekben az írásokban érhető tetten talán legplasztikusabban irodalomszemléletének változása is.

Az 1959-ben megjelent *Iskola a határon* című Ottlik-regényről szóló 1980-as esszéjéből világosan kiolvasható annak a fajta észjárásnak a dicsérete, amelyet az új, induló írónemzedéknek tulajdonít. Az értelmezés kulcsfogalmaként a „szervességet” jelölhetjük meg,²⁸ Balassa érvelésének központjában ugyanis annak az attitűdnek az elemzése áll, amely képes egy, a szerzőnek ellenálló anyag feldolgozására, és ezt az értelmezésnek ellenálló szemléletet az olvasás élményébe transzponálására. Az ellentmondás attitűdje az, amellyel a szerző képes egy olyan tapasztalatot, amely Közép-Kelet-Európában a „semmi rendkívüli” érzését közvetíti irodalmi szöveg formájában, közreadni:

²⁵ *Uo.*, 33.

²⁶ *Uo.*, 34.

²⁷ Vö. BALASSA Péter, „Egy regény mint gobelin. Ottlik és Esterházy – egyetlen lapon”, in BALASSA Péter, *Segédigék*, 72–83 (Budapest: Balassi Kiadó, 2005).

²⁸ Vö. „az *Iskola a határon* a magyar próza legszerveesebb regénye” BALASSA Péter, „»...Az végeknél...«. Kommentár Ottlikhoz, avagy a műelemzés bukása”, in BALASSA Péter, *Átkelés I.*, 76–113 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 80.

építsen bár látszólag a köztudomásra, fizikai és érzéki *tapasztalatainkra* vagy akár a történelmi tudásra, a felejtés és a feledtetés elfojtotta társadalmi emlékezetre, maga az *Iskola a határon* minden ponton, mindig ellentmond ennek a pusztán történelmi valóságanyagnak.²⁹

Az irodalmi szöveg a forma problematizálásával válhat tehát képessé arra, hogy ráirányítsa figyelmünket a kollektív emlékezet által elfelejtett történelmi és társadalmi eseményekre, valamint hogy ellentmondjon a róluk kialakult hamis makronarratíváknak. A forma szintén ellenáll, erőfeszítést kíván az olvasótól, mindeközben pedig technika, életprobléma és valóságanyag is egyben;³⁰ a mindennapi élet és az irodalomírás gyakorlatai itt összeérnek. Ugyanúgy, ahogyan a formával való kísérletezés a lehető legvégső határokig elmegy a szövegalkotás során, úgy a témaválasztás és így a regény központi problémája is a határok kérdése, a katonaiskola elnyomó rendszerében felleendő magatartásforma vizsgálata. Balassa számára a szöveg ebben a tekintetben az „értékközömbösség”³¹ attitűdjét viszi színre: a növendékek nem értékelik szorongatott helyzetüket, pusztán elfogadják. Ebben a kontextusban pedig „a nagyszabású életnyomorúság elfogadása nem lemondás, hanem valódi, mélyen beszívott szabadság.”³² Ez a szabadságfelfogás pedig, amely az embertelen elnyomást pusztán elfogadó, megengedő attitűdből származik, a végvári katona sajátja. Azt az életfelfogást, amelyet ez a szerep közvetít, a szolgálattudat, a rend, az érdem szerinti nemesség, a pozitivitás és a harmónia fogalmai jelölik ki, amely filozófia Ottlik Géza felelősségteljesen és etikai megkérdőjelezhetetlenségen alapuló példájára is rímel. Az az emberkép és ezáltal magatartásformabeli példa, amelyet Ottlik Géza állít fel Balassa Péter értelmezésében az *Iskola a határon*ban egy olyan karakter, aki a mindennapi, átlagos közép-kelet-európai élet mikrotörténeteit és az elnyomás működését értékközömbösen és mégis kíméletlen aprólékossággal képes bemutatni. Ebben a rámutatásban ugyanakkor nem egy közvetlen ellenállás, szembenállás attitűdje formálódik meg, hanem egy olyan kivárási eszméje, amely a nemes tartás útján megőrződik addig, amíg kimondhatóvá nem válik az igazság. Egészen eddig a pillanatig az értékközömbös tartás tűnik az egyetlen követhető és követendő magatartásformának. A szöveg mindeközben erre az attitűdre is neveli az olvasóját, de nem prédikálva, nem a tanító szerepéből, hanem a forma és így az észjárás új gyakorlatait építi ki az olvasóban azáltal, hogy a szöveg megformáltsága új olvasási gyakorlatot kíván olvasójától:

²⁹ Uo., 82.

³⁰ Uo., 92.

³¹ Uo., 98.

³² Uo., 110.

„[a]z *Iskola a határon* ugyanis egy másik alreáliskolai növendéket föltételez föl az olvasójában, aki ugyanakkor majd csak e könyv révén válik igazán katonaiskolássá. Tehát előfeltételezi azt, akit ő teremt, aki általa lesz.”³³ Az író és az irodalmi szöveg ebben a kontextusban a gondolkodás, értelmezés új formáira nevel, és így a szabadság igényét teremti meg az olvasóban az államszocializmus elnyomóan dogmatikus kulturális közegében.

Hasonló képet rajzol Ottlik Gézaról az a Balassa-elemzés is, amely Ottlik *Próza* című könyvét értelmezi. A kritikus ugyancsak folytatásként jelöli meg a művet, folytatásként annak az etikának, amely már az *Iskola a határon* világát is jellemezte, ugyanakkor ebben az esszében politikai értelemben is jobban körvonalazódik, hogy hogyan képzei el Balassa Péter az igazi író, akit ebben az esszében Ottlik Gézával azonosít. Az igazi író itt az igazság letéteményese, „nemes, egyszerű és világos bölcsesség” birtokosa, tudásanyaga a szerző „arány- és ritmusérzékén múlik.”³⁴ A megfontolás és a megfontoltság, valamint ez a kiváló arányérzék az, ami Balassa olvasatában „antifasisztává és mindenféle fanatizmus közönyös (tehát nem ellenfanatikus) elutasítójává”³⁵ teszi az igazi író. Ebben az értékközönyös, viszont határozott és kérlelhetetlen ellenállásban viheti tovább ebben a szövegében is azt a metaforát, miszerint Ottlik Géza a végvári vitézek szívósságával, magányos parancsnokként képes pusztán ezzel a kívülállással megállítani, visszaverni a barbárok egész invázióját.³⁶ Az igazi író így politikai szempontból is ellenálló, mindenfajta „fanatikus” és így elvakult politikai ideológiával szemben a bölcs belátást, a higgadt, differenciálni képes gondolkodást képviseli. Az ottlik humanizmus karakterológiájával mutat hasonlóságot ez az elemzés, amely ellenáll bármely reálpolitikai ideológiai elköteleződésnek, és egyfajta erkölcsi kívülállást, ellenállást valósít meg.

Az *Iskola a határon* és a *Próza* kapcsán így Balassa elsősorban a magányos ellenállót, az individuális hőst mutatja fel mint az igazi író példáját, a hó motívumát elemző esszéjében ugyanakkor kitér arra is, hogy ennek az attitűdnek milyen közösségteremtési vagy párbeszédre hívó aspektusai vannak. Balassa itt hangsúlyozza talán leginkább Ottlik „nyugatos” hagyományba való ágyazottságát, Kosztolányi finom eleganciáját és Babits kívülállását is rokonítja Ottlik Géza szerepvállalásával. Az irodalomnak ez az írók között megvalósuló „betétes párbeszédessége” hozza létre azt a közeget, amely a „valódi literary gentleman számára [...] nem akusztika, nem holmi csárda, hanem természeti, képi csönd, melyet mások,

³³ *Uo.*, 111.

³⁴ BALASSA Péter, „Íme a próza. Ottlik Géza könyvéről”, in BALASSA Péter, *Átkelés I.*, 114–122 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 119.

³⁵ *Uo.*, 119.

³⁶ *Uo.*, 121–122.

jó emberek is hallanak (ennyi csupán a közösség tudata)”.³⁷ A közösség így egy olyan csoport, akik az íróhoz hasonlóan ismerik az irodalmi hagyományt, amelyhez csatlakozik, és ebben a jelentéssel viselő csöndben képesek a jó emberek egymásra találni. Ezt a közösséget pedig tágitani képes az a didaxis, ami a belső szabadság, a lélek belső szerkezetének független megőrzésére biztatja az olvasót, hiszen azzal, hogy az emberi integritás megőrzésének általános Odüsszeiáját írja meg, kialakul „egy nagyobb közösség ember és ember között.”³⁸ Ebben a közösségben így az egymásra ráismerés nem eredményez közösségi fellépést vagy egy bizonyos értékek mentén történő csoportosulást, sokkal inkább az általános emberi tapasztalat mélyén meghúzódó néma egyetértést képes az író az irodalmi szöveg útján minél több emberhez eljuttatni.

Az eddig vizsgált elemzések igen egybehangzó képet mutatnak az ottlik írószerep Balassa által megfogalmazott ideáljáról: a magányos, értékközömbös hős, aki viszont éppen ezzel az ellenálló kívülállásával képes a fanatikus ideológiákkal szemben megtestesíteni egy bölcs, nemes tartást. Talán éppen azért, mert Ottlik Géza írásművészete kapcsán fejt ki legrészletgazdagabban a példaértékű új magyar prózaíró ideálját, beszél arról ismét csak Ottlik művészetével összefüggésben, hogy a '80-as évek eseményei megváltoztatták korábbi biztos álláspontját irodalmi kérdésekben:

Ezek főként a hetvenes években, a nyolcvanasok elején születtek, a csak-irodalmi, a poétikai analízis hatékonyságába, az esztétikai gondolkodás önállóságába vetett mély meggyőződéssel. A nyolcvanas évek előrehaladtával ez az önállóság egyre kétségesebb és kétesebb a naplóíró szemében.³⁹

Ez az új keret Ottlik Géza művészetének és szerepvállalásának újragondolását kívánja meg Balassa Pétertől. Az az észjárás, amelyet ebben a naplójegyzetben tulajdonít Ottliknak, a megismerés határait állítja irodalmi vizsgálódásának középpontjába, és egy olyan világban gondolkodik ezekről a kérdésekről, ahol a természettudományok kutatási eredményei is a relativizálhatóság, az elbizonytalanodás mellett sorakoztatnak fel érveket. Ezzel a kilátástalansággal szemben Ottliknál a „semmit sem csinálni” etikája jelenik meg: a kiszolgáltatottságot és a belső szabadságot, a kötetlenséget kapcsolja össze műveiben, ezzel

³⁷ BALASSA Péter, „Ottlik és a hó. Egy motívum története Ottlik Géza művészetében”, in BALASSA Péter, *Átkelés I.*, 123–133 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 124–125.

³⁸ Tandori Dezső idézi BALASSA, „Ottlik és a hó”, 132.

³⁹ BALASSA Péter. „Valami keletkezik» – »Semmit sem csinálni«. Naplórészlet Ottlikről, a nyolcvanas években”, in BALASSA Péter, *Átkelés I.*, 144–151 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 145.

pedig a felszínen hiába a semmittevést gyakorolja, ennek a mozdulatlanságnak a mélyén a létezés újfajta elgondolhatóságáról való tűnődés dolgozik:

A „Semmit sem csinálni” ebben a távlatban tehát nemcsak a „Valami keletkezik” teremtető erkölcséhez tartozik, hanem minden egészséges és etikus, történelemmel, idővel szembeni reagálás (az erkölcsi felelősségtől a szociális érzékenységen át a magától értetődő baloldaliságig) előzetes feltétele, és nem megfordítva: a „társadalmi” felelősség, a közösség iránti elkötelezettség stb. ennek a függvénye; mindez levezetett magatartás, és nem fordítva. Ilyen értelemben, bármilyen paradoxonnak hangzik is, a „Semmit sem csinálni” – maga az ellenállás⁴⁰

Az igazi író, a „literary gentleman” tehát annak a meggyőződésnek a következményeképpen őrizheti meg belső függetlenségét és tartását, hogy az az értékközömbös kívülállás, amellyel a világot szemléli, ez a semmittevés, válik magává az ellenállássá, amely a társadalmi magatartásnak is példaértékű észjárása. Ebben az összefüggésrendszerben már a forma vagy a téma sem lehet a didaxis eszköze, az attitűd, amelyből a figyelmes olvasó a maga számára ki tudja olvasni a rejtett tartalmakat, az egyetlen közvetítőeszköz, amely azonban nem expliciten hat, hanem a semmittevés etikáját képviseli. Balassa azonban Ottlik Géza korábbi, reálpolitikai elköteleződéstől mentes ideológiájával szemben az erkölcsi felelősséget és a szociális érzékenységet egyértelműen a baloldalisággal azonosítja.

Az 1993-ban megjelenő *Buda* egyrésztől ezt a szemléletváltást követően jelenik meg, másrésztől ugyanebben az évben tartja Balassa Péter *Eszéktől északra* című előadását Pécsen, amelyben arról beszél, hogy az az irodalmi közösség, amely a belső szolidaritás eszméjének alapján nyugodott, hogyan vált álságossá a rendszerváltás valóságával szemben.⁴¹ Ez a kiábrándulás a korábbi esztétikai meggyőződésrendszerből már a *Budát* értelmező esszében is tetten érhető. Eltérően más elemzőktől, akik csalódottságukat fejezték ki az új szöveggel kapcsolatban,⁴² vagy az *Iskola* viszonylatában felállított elvárásaik kielégíthetlenségét emelték ki,⁴³ Balassa Péter a szöveg Ottlik korábbi írásaitól eltérő esztétikai gyakorlatait igyekezett vizsgálni. Mindenekelőtt a hazaérkezés regényeként definiálja az új művet, amelyben a bébéi

⁴⁰ *Uo.*, 151.

⁴¹ BALASSA Péter, „Eszéktől északra”, *Jelenkor* 37, 3. sz. (1994): 193–202, különösen 193–195.

⁴² Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, BÁN Zoltán András és FARKAS János László, „Három bírálat egy könyvről (Ottlik Géza: *Buda*)”, *Holmi* 5, 12. sz. (1993): 1728–1751.

⁴³ Lásd többek között BENEY Zsuzsa, „Még egy írás a „Budá»-ról (Ottlik Géza: *Buda*)”, *Holmi* 6, 1. sz. (1994): 109–115.

és a medvei szólam szimbiózisa „a narráció általános szubjektivizálódását” vonja magával.⁴⁴ A szubjektivitásnak ez a rendje teszi szinte elemezhetetlenné a szöveget azzal, hogy a gondoskodásra, bizalomra ráhagyatkozó, így „emfatikusan sírni is tudó gyermekszubjektivitás”,⁴⁵ amely összekapcsolódik az idős férfiével más kontextusba helyezi Ottlik állandó témáját, a létezéssel való küzdelmet is. „Az esetlegességek titkos szövetség[ének]”⁴⁶ ábrázolhatósága, kimondhatósága áll itt is az írás középpontjában, viszont az *Iskola a határon* ellenállás-etikájával szemben a „mit csináljon az ember?” kérdésére itt „a kiszabadulást be kell fejezni” a válasz.⁴⁷ A kétségbeesett, mások gondoskodására hagyatkozó, tanácsalanságában felkiáltó szubjektum hazatérését állítja középpontba a regény, ami egyben „a megismerés, a tudás rezignációjának útja.”⁴⁸ Mindezek a szemléletbeli változások afelé mutatnak, hogy Medve és Bébé polémiájának összeolvadásával a szövegtestben, a végletes szubjektivitással a szöveg a kiszabadulás etikájának negálását hirdeti, a magányos hős, a végvári vitéz pedig a megismerés lehetőségfeltételeit rezignációval elutasítva tér haza Budára.

Balassa Péter értelmezéseinek gondolati ívét követve megállapíthatjuk, hogy míg a '70-es évek végén, a '80-as évek első kétharmadában az új prózairodalom munkásságát elemezve Ottlik Gézat mint a „rejtőzködő hagyomány” előszólamait képviselő író az értékközönyös kívülálló karakterével azonosítja, aki ezzel képviseli ellenállását, addig a '80-as évek harmadik harmadában ez a koncepció megkérdőjeleződik, és a politikai értelemben is értett semmittevés etikája az, amely társadalmi értelemben is meghatározza az ellenálló pozícióját. A *Buda*, amely azonban a korábbi kívülálló karakterológiával szemben a hazatérést és a radikális szubjektivizálódást helyezi középpontba, Balassa Péter értelmezésében új, a kiszabadulást befejező, hazatérő emberképet állít olvasója elé, amiből világossá válhat számunkra, hogy mennyire volt folytatható ez a magatartásforma a rendszerváltozás után a változó társadalmi-politikai és személyes körülmények vonzásában.

⁴⁴ BALASSA Péter, „Levegős labirintus. Ottlik Géza: *Buda*”, in BALASSA Péter, *Átkelés I.*, 134–143 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 135.

⁴⁵ *Uo.*, 142.

⁴⁶ *Uo.*, 141.

⁴⁷ *Uo.*, 135.

⁴⁸ *Uo.*, 136.

A *Buda* történelem-, ember- és társadalomszemléletéről

Míg az *Iskola a határon* egy saját tágon értelmezett társadalmától, országától elzárt, az elnyomás önálló, belső szerkezete szerint felépülő intézmény és egyén viszonyát rajzolja fel, addig a *Buda* nagyszabású kísérlet a társadalom és a világ bonyolult egészének értelmezésére. Befejezetlensége és töredezettsége ellenére úgy gondolom, Ottlik Géza életművében ebben az írásban kísérli meg legrészletesebben körüljárni, pontosan mit ért társadalom alatt, és ennek tükrében teszi fel ismét szövegeit szervező leghangsúlyosabb kérdéseit: (1) hogyan működik a társadalom? (2) hogyan viszonyuljon hozzá az egyén, főleg akkor, ha irodalmi közszereplő? (3) hogyan őrizhető meg az erkölcsi tartás egy viszontagságoktól terhes világban? Olyan korábbi értelmezésekkel szemben, amelyek a *Buda* érzület-központúságát emelték ki,⁴⁹ hangsúlyozva a szöveg konkrét állásfoglalásoktól mentes jellegét, célom megmutatni, hogy különösen ebben a szövegben Ottlik Gézát aktívan foglalkoztatta társadalom és irodalom, és főleg társadalom és irodalmi közszereplő kapcsolatának kérdése. Azáltal pedig, hogy a narrációtechnika szintjén Bébé és Medve, a történet szintjén pedig Bébé, Medve és Lexi világértelmezései versengenek egymással, majd olvadnak össze egy folyamatosan formálódó viszonyrendszerben, a dilemma feloldatlan marad: az egyén nyilvánosságra hozhatja ugyan a benne dülő, a társadalom és a történelem viharaival együtt állandó változásban lévő küzdelmet, de belső integritásának megőrzéséért egyedül saját közösségébe való hazaérkezése szavatolhat – amely közösség ugyanakkor szintén a társadalomba ágyazott.

A társadalom leírásáról elsősorban Medve szólamából tájékozódhatunk, de Bébé készségesen átveszi a medvei gondolatvilág társadalomra vonatkozó elemeit. Az 1923 és 1926 között a kőszegi katonaiskolában eltöltött évekhez kapcsolódik az „emberiség” kifejezés, amely már az első fejezet végén megjelenik. Bébé az „emberiséget” úgy jelöli ki, mint az a közeg, ahonnan kiszabadultak 1926-ban, viszont feltételezhető, hogy ezt a kifejezést Medvétől vette át. Medve számára meghatározó jelentőséggel bír az a pillanat, amikor váratlan megbetegedését követően a kórházba kerül, és korábbi tapasztalataitól eltérően egészen más módon viszonyul hozzá hirtelen a katonaiskola többi szereplője. Ezen jelenet fontosságát az is jelzi, hogy Medve kórházi tartózkodását nagyon részletgazdagon tárgyalja a szöveg, és a növendék elkábításként írja le azt, ahogyan megtapasztalta „a hálótérben az emberiség iránta kimutatott érzelmei[t].”⁵⁰ Ezt az emberiséget Medve korábban „ellenséges[ként],

⁴⁹ Lásd többek között TANDORI Dezső, „Érzületi majorság. Kísérlet Ottlik Géza *Buda* című regényének szellemi-pozitívista feltérképezésére”, *Vigilia* 70, 4. sz. (2005): 339–348.

⁵⁰ OTTLIK Géza, *Buda* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1997), 47. A továbbiakban a regényből közölt idézeteket ezen kiadás alapján, kizárólag szövegközben, oldalszámmal jelölöm.

részvétlen[ként]” (195.) írta le, „csak-rossz” (41.), „gyáva csürhe[ének],” (42.) így meglepő számára, hogy betegsége együttérzést és segítőkészséget vált ki az őt körülvevő emberekből. Azt gondolhatnánk, hogy Medve számára így önmagáról alkotott képének homlokterében helyezkedik el az „emberiségként” meghatározott katonaiskolai társadalmi közeg, ugyanakkor később, a budai főreálban, amikor Hilbert Kornél kérdezi, Medve kijelenti, hogy az emberiséget olyan elvont fogalomnak tartja, amelyet le lehet szarni, szemben olyan többdimenziósan bensőjében létező valóságokkal, mint a saját anyja, a dajka, Jézus vagy a csillagos ég. A haza fogalmával együtt az „egész emberiség” Medve számára egy egyszerűen nem létező meghatározás.

Az „Egész emberiség” még üresebb elvont általánosítás, mint az, hogy „Haza”. Tehát nem kell leszarni, mert anélkül is felismerhetetlen. Nincs ilyesmi. Ezzel szemben ott van és felismerhető, a többi ember közül a szomszédod. [...] Megalkuszunk: ha a hipotétikus többi ember közt van, aki gályarabság helyett a segítségére jön, cseléd, anyja, szomszéd, bajtárs vagy csupán futó ismerős: neked elég ahhoz, hogy élj. (280.)

Az az emberiség tehát, amely korábban a katonaiskola közösségét jelölve kizárólag egy, az egyént szorongató rosszként tételeződött, képes átmenetileg más arcát mutatni az elesettekkel szemben; valójában azonban továbbra is részvétlen marad, ezzel a hideg közönnyel szemben pedig az egyén szeretteiben kapaszkodhat meg.

Az emberiséghez kapcsolható fogalmak emellett a civilizáció, civilizáltság és a civilek. A civilekkel kapcsolatosan Bébé a katonaiskolában megtapasztaltak tanulságával állapítja meg, hogy nincsenek birtokában annak a tudásnak, hogy a civilizáció valójában csupán álarc, nem valóság.

Ám ők nem tudták, hogy ez mind üres, képmutató maszlag. Nem tudták, hogy gyáva csürhe vagyunk. Mind. Nem vették észre, hogy a civilizált világról téves elképzeléseik vannak. Hogy hamis illúziókat táplálnak önmagukról is, a többi emberről is. (28.)

Az emberiség és maguknak az egyes embereknek konstitutív és meghatározó minőségük tehát a „gyáva csürheség”, ugyanakkor Medve felhívja arra a figyelmet, hogy azt a képmutatást, amellyel az emberek elhitetik önmagukkal és egymással, hogy ez nem így van, tárgyalási alapnak kell venni. A civilizáltság tehát egy olyan illúzió, amelyet fenn kell tartani, és ki is lehet használni, mivel „a képmutató civilizáltság illúziójának (hasznos) elfogadhatóság[a]”

(52.) elengedhetetlen az élet folytatásához. Szükséges ugyanakkor mindig észben tartani ennek a civilizációnak „betanult képmutatás”-voltát (60.), tudva, hogy a civilek ebből nem érthetnek semmit. A katonaiskola és annak „emberisége” így egy olyan kitüntetett szelete az emberi csoportosulásoknak, amely az igazság tudásával ruházza fel növendékeit, akik így képessé válnak hamis társadalmi tudások leleplezésére. Ottlik Géza *A másik Magyarország* esszéjében is használja a civilizáció kifejezését azzal kapcsolatosan, hogy a „hivatalos” Magyarország is kénytelen ennek keretei között maradni; a növendékek pedig azokhoz a kiválasztott kevesekhez látszanak tartozni, akik tisztán látnak, ugyanakkor kénytelenek megalkudni ezzel az illúzióval a közös kiindulópont biztosításához.

A civilizáció és a civilizálódás lehetőségeihez kapcsolódó kérdéskör a társadalom megváltoztathatóságába vetett hitet is megkérdőjelezi. A kőszegi alreálból a budai főreálba átkerülés megváltozott társadalmi körülményekkel is jár a növendékek számára. Mivel Budán a tiszteket több civilizáció korlátozza, mint Kőszegen, Bébé mindezt úgy interpretálja, hogy „egy militarista önkény-rendszerbe [kerültek társaival], a legalsó népréteg parancsuralmából kiszabadulva.” (186.) A „tanulatlan altisztek gátlástalanságával” (186.) szemben ez a militarista társadalom változtathatónak tűnik, kizárólag az szükséges hozzá, hogy ne „kincstári” alakok („kötelességtudó, fegyelmezett és fegyelmet tartó, kapcáskodó, túlbuzgó, példás mintakatoná, mást se tud” [133.]) legyenek vezető pozícióban. Ezzel ellentétben viszont úgy gondolja, hogy a „söpredék-uralom” (187.), ami a kőszegi alreál civilizációtól igen távoli „emberiségét” jellemezte tökéletesen reménytelen, és nem változtatható. Medvével itt nem értenek egyet: „Medve mást gondolt. Hogy be kell dobni közénk, kurva dögök közé, valami jót, nem az adott emberanyagot permutálgatni ide-oda.” (187.) Ennek megfelelően Medve számára nem a vezető réteg összetételében rejlik a változtatás lehetősége, hanem abban az embermasszában, amely nem „gyáva csürheként” viselkedik, hanem képes „jó” emberként élni. Ez a lehetőség ugyanakkor Bébé interpretációjában hiányzik az alacsonyabb társadalmi rétegek által uralt csoportosulások esetében.

Kérdés, hogy milyen stratégiát lehet választani ebben a világban egy olyan ember- és társadalomkép birtokában, amely szerint az emberek csoportosulásai legnagyobb részt fundamentálisan és megváltoztathatatlanul rosszak, és kizárólag egy illúzió elfogadásával feltételezhető, hogy változni fog. A kőszegi alreálbeli „emberiség” által okozott szenvedésre Medve válasza „az újfajta, jó (nemtörődöm) eldurvulás.” (52.) Ennek az új érzésnek a kialakulása szintén a növendék megbetegedésével és kórházba kerülésével függ össze, elmondása szerint ekkor „[k]ikapcsolta a sokféle kényességét,” (46.) és nemtörődömséggel fordult fájdalmai felé. Ehhez az „eldurvuláshoz” kapcsolódhat az ingyen mozi koncepciójának

megszületése. Amennyiben a néző, aki a szereplőtől eltérően sosem hajtható rabszolgaságba, „eldurva” kívül képes maradni az eseményeken, szabad maradhat, úgy bármilyen „rossz” is az „emberiség”, bármennyire is illúzió a civilizáció megléte, a „kívülállóságot” meg kell őrizni az élethez és az alkotáshoz. A többi ember és az ember saját sorsa feletti nemtörődömség így nem kizárólag a leleplezés képességét, hanem azt a tudós kívülállást kínálja fel a növendékeknek, amely nem kívánja az értő odafordulást más emberekhez, hanem sokkal inkább a dolgok valódi lényegével foglalkozó magatartást tartja követendőnek. Ez a hozzáállás rokonságot mutat Balassa Ottlik teremtő kívülállásáról szóló gondolataival, valamint azon kevesek kivételes képességeivel, akik az események mélyére látnak.

Azt követően, hogy Medve kategorikusan kijelenti, hogy haza, emberiség és nemzet fogalmai nem hordoznak számára jelentőséget, ahogyan a társadalomhoz való viszony kapcsán is a kívülállásról beszél, nem meglepő, hogy Petőfi Sándorral bocsátkozik gyakran vitába. Mindenekelőtt a költővel ellenkezve kijelenti, hogy „[h]ogy választhatunk, rabok legyünk-e vagy szabadok – ez lélektanilag, reálpolitikailag és filozófiailag éppolyan hülye feltevés, mint a többi,” (273.) mivel úgy látja, hogy amennyiben választhatunk a kettő között, akkor már szabadok vagyunk. Szökését követően, miután a határról visszatér, Medvének azt is be kell látnia, hogy az ember, ha választhat, a rabságot választja. Ez alátámasztja a szereplő én örökös rabságra ítéltségének, valamint a néző én elidegeníthetetlen szabadságának tézisé. Ugyanitt a társadalom egyes tagjainak a társadalom egészére gyakorolt hatását megkérdőjelezve aláhúzza azt a meggyőződését, hogy az emberek összessége kizárólag „gyáva csürheként” tud viselkedni:

Először is, mindenkinek drágább a rongy élete, mint a haza becsülete – vagy mint bármi más ily elvont, absztrakt akármije. Azonkívül ő, Medve Gábor, ő is sehonnai bitang ember – ki nem az? (273.)

1956 mint politikai és társadalmi esemény végül Medve egész korábbi világlátásnak cáfolataként jelenik meg. Petőfi Sándornak lesz igaza, az 1956-os felkelők szemében a „boldog megkönnyebbülés” azt jelzi, hogy „[s]emmi nem drágább nekik, mint a visszanyert emberi méltóságuk.” (277.) Medve olvasatában nemcsak Petőfit, hanem egyenesen Orwellt cáfolták meg az 1956-os események, és „olvassa mindenütt az egész emberiség a hatalmas győzelmet, szóval egyelőre egy-null az egész emberiség javára.” (278.) Az erkölcsi integritás visszanyerése lesz ebben az értelmezésben mindennél fontosabb. Ez indítja Medvét arra is, hogy a pár évvel korábban hangoztatott álláspontjával ellentétben 1956 és 1957 fordulóján együtt éljenek Hilbert Kornélékkal a himnuszt. Később Bébé is innen számítja, hogy ettől

kezdve már nem volt senki „gyáva csürhe”, az 1956-os események minden társadalommal és emberi természettel kapcsolatos meggyőződésüket mélyen megváltoztatták. Medve egyre inkább szereplőként kezd jelen lenni a világban, beveszik egy legfőbb forradalmi bizottságba, és Julcsival közvetlen közről megtapasztalja, hogy emberi életek is odavesznek a forradalomban. Medve tehát azáltal, hogy világképe átalakul, tevékenyen elkezd részt venni a társadalom átalakításában; ugyanakkor 1957-es halála arra is rámutathat, hogy ez a hozzáállás nem lehet életprogram, 1956 után hiába a nagy fellángolás, nem lehetséges a társadalom kollektív megváltoztatása.

Az 1956-os események Medve költészet, művészet és politika kapcsolatáról való véleményét is átrajzolják. A költészet korábban olyan „szent linkség” (8.) volt, egy olyan menedékként működött, amelynek segítségével Medve „[a] pusztulás objektív világából talált és teremtett magának egy szubjektív, szabad és immár sérthetetlen másik univerzumot.” (328.) Később, 1956-ban Medve a tömegek tankokkal szembeni vonulását azonosítja a költészettel, ezzel kijelölve a forradalmat egy olyan szubjektív és szabad univerzumnak, amely a pusztulással szemben lép fel. Medve már a katonaiskolában is összeköti a költészetet a testi erővel, miszerint arra kell az atlétika, hogy az embernek maradjon ideje és lehetősége a költészettel foglalkozni. Ezzel viszont a költészet egy testben lehorgonyozott művészeti ágként tűnik fel, ami nemcsak segíti az egyes embert az életben, hanem egyúttal a szabadság aktív kivívásában is szerepet vállal: az egészség dicsérete. Korábban Medvével vitatkozva Márta elkülönítette Petőfi munkásságában a költő költészeti és politikai javaslatteteleit, azt állítva, hogy a szabadságról szólva Petőfi kizárólag költői feltevéseket tesz, nem politikaiakat. 1956-ban Medve azonban a költészetet aktuálpolitikai eseményekkel azonosítja, majd pedig kijelenti, hogy „[m]ellesleg, Petőfinek gyakorlati politikai kérdésekben is megdöbbenően igaza volt: Európa ma más történelmet írna, ha akkor rá hallgat és felakasztja a királyait, császárait, cárjait.” (277.) Mindezek alapján Medve világlátása szerint Petőfivel egyetértve a költészet és politika egyaránt képes a társadalom megváltoztatására, elsősorban akkor, ha a költő maga is részt vesz az események értelmezésében, leírásában.

1956-nak emellett van még egy művészeti alkotásra gyakorolt visszafordíthatatlan hatása, ez pedig Medve Gábor Hilbert Kornélról írt életrajzi történetének végkifejletének megváltozása. A történet szerint Lexit egy toronybörtönbe zárták, ahonnan morzejelekkel kommunikál a szomszéd cella foglyával kiszabadulásukról. Medve eredeti kézírata szerint amikor Lexiért megérkezik a Kormorán, hogy kiszabadítsa, Hilbert Kornél észreveszi, hogy valójában sosem volt szomszéd fogoly, és teljesen egyedül volt végig a toronyban. Az 1956 utáni befejezés szerint azonban Éva, Bébé édesanyja segít Lexinek felkapaszkodnia a hajóra,

aztán pedig reggelit készít kettejüknek. A hajón lyukas magyarzászló leng. A változtatás ahhoz kapcsolódva, hogy Medvét és Bébét 1956 meggyőzte arról, hogy valójában az emberiség nem gyáva csürhe, aláhúzza azt a mindinkább megerősödő értékelést, hogy az életet nem lehet egyedül végigélni, hanem ahhoz szükség van mások segítségére. Az üzenetet kiemeli, hogy ez a változás Hilbert Kornél történetében történik, aki az egész regény során a társadalomtól leginkább elhagyatott karakterként tűnik fel. Lexi egy balatoni hajón él árvaként, nem képes sírni, és távolságtartó fegyelmezettséggel szemléli a szerelmet is, így az, hogy ő is elfogadja embertársaitól a segítséget ismét az interperszonális kapcsolatok jelentőségére, illetve az emberek megváltoztathatóságába vetett hitre hívja fel a figyelmet – ahogyan arra is, hogy a kívülállás mégsem lehet hatékony megoldás.

Azt követően, hogy döntően Medve életén és kéziratán keresztül megtörténik társadalom és egyén egymáshoz fűződő viszonyának feltérképezése, Medve 1957-es halálát követően a bébéi szólam célja, hogy arra keresse a választ, hogy az a szükséges kapocs, ami két egyén között szükséges az életben maradáshoz, pontosan milyen természetű. Medve 1957-es halálával úgy tűnik, hogy a társadalom rövid felszabadulása után nem lehetséges a forradalmi hangulat további fenntartása, az irodalom forradalmi projektje megbukik, és az egyénnek ismét saját életének korlátai közé kell visszahúzódnia.

Amikor Bébé és Medve a mások iránt érzett szeretetről beszélgetnek, Medve az emberiség hátrányára szereti mindazokat, akik hozzátartoznak, Bébé ugyanakkor még feleségével, Mártával is megbeszéli, hogy kizárólag összetartoznak, de nem szeretik egymást. Ez az összetartozás a családi kapcsolatokban, a felnövés során a dajkákkal való kötelékben szinte magától értetődő, még az ízlésbeli különbségek sem állhatják útját ezeknek a kapcsolatoknak. Medve életében édesanyja, nagymamája és Veronika bírnak ilyen jelentőséggel, míg Bébé életében szintén édesanyja, Júlia, Márta, majd betegségében Julcsi foglalják el ezt a szerepet. Az *Iskola a határonban* a katonaiskola keserű évei alatt kovácsolódtak össze a növendékek egy ilyen magától értetődő összetartozásban, viszont a *Buda* különös hangsúlyt fektet arra, hogy kiemelve a gyermekkorban, döntően nőkkel kialakult, valamint a felnőttkorban később létrejövő kapcsolatok hasonló mélységét. Márta kapcsán Bébé megjegyzi, hogy olyan, mintha a nő szintén kijárta volna velük a katonaiskolát, így emelve ki az összetartozás szükségszerűségét, Hilbert Kornél pedig a nagy négyezer-százaz miatt, illetve közös budai főreálbeli éveik tapasztalati horizontja miatt válik megkerülhetetlenül összetartozóvá mind Medvével, mind Bébével. Ezt az összetartozást mindketten egy olyanfajta természetességnek írják le, amilyen a vér szerinti kapcsolat, és amelyhez nem feltétlenül szükséges a szeretet.

Medve érezte talán, de még nem tudta, vagy nem merte elhinni, hogy itt, futók, igazi atléták közt olyasfajta tiszta összetartozás-érzés van bennük egymás iránt, mint a testvérek közt: ilyen típusú: lehet, hogy szereted a bátyádat, öcsédet, lehet, hogy nem szereted, lehet, hogy megvered, lehet, hogy kikapsz tőle – ez más kérdés; nem kérdés azonban, soha nem kérdés, hogy testvérek vagytok. (164–165.)

Ez az összetartozás előfeltétele annak, hogy ezek az egymáshoz közel álló egyének a szolgálat igényével forduljanak egymás felé; ugyanakkor kizárólag egymás felé, az emberiség felé nem: „Igen, szolgálj a másik embert, aki az orrod előtt áll, kivált, ha a cseléded – de soha az emberiséget.” (45.) A társadalom egésze felé tehát nem lehetséges többé az az odafordulás, amely akár 1956-ban megtörtént, mivel nem hálálja meg a szolgálatot – ezzel szemben az emberhez tartozó, összetartozáson alapuló kötelek szavatolják az életben maradáást.

Az élethez emellett feltétlenül szükséges a másik segítsége, egy „cseléd”, aki lesi minden kívánságát. A „szolgálat-etika” azonban Bébé életének végéhez közeledve átalakul:

„Az embernek cseléd kell, nem parancsnok.” Igaz. De énvelem tisztázódott legvégül az is, hogy az a hipotétikusan létező másik ember se cselédnek, se parancsnoknak, hanem kizárólag arra kell neked, hogy legyen. De arra nagyon. (91.)

Az idősödő és betegeskedő Bébé, aki feleségét is elvesztette, az elmagányosodás és a halál perspektívájából kizárólag a másik ember jelenlétét, még csak nem is szolgálatát kezdi igényelni, ugyanakkor a helyes halál mikéntjéről Lexi kapcsán új koncepciók merülnek fel Bébében.

Egy életen át hadakoztál a nagypolgári ízléstelenségek ellen. Hát most meggondoltad magadat. Valahol meg kell majd halni (legjobb volna az utcán, cipőben!) – de kórház helyett jó lenne egy éppen ilyen, magas mennyezetű, brokátfüggönyös, szárnyas ajtós szobában, ahol a kevés, de nehéz és sötét bútorról mindennap letörülgetik a port. És nem is ágyban, hanem a festőállványod vagy a masszív íróasztalod mellett. (305.)

Míg az élet tehát a felebarátokkal, a cselédekkel, a hozzátartozókkal való közös élet, addig a magányos halálnak egy olyan nagypolgári, tiszta cselekedetnek kell lennie, amelyben mások csak addig lehetnek jelen, amíg letörlik a szobában álló bútorokról a port. Ilyen módon az élet és a halál is nagyszabású, nagypolgári teljesítményként tűnik fel Bébé értelmezésében, amelyhez hozzátartozik a művészi alkotás.

Medve művészet- és költészetfogalmával ellentétben Bébé festészet-koncepciója nem közvetlenül, hanem közvetetten hat társadalmi jelenségekre. A költészettel szemben, ami szent közösségi és politikai jelenségként van jelen Medve életében, a festészet „valami. Valami, amit lehet csinálni. Olyan, amit multság is és érdemes is csinálni.” (211.) Ez a művészeti ágazat az élethez kapcsolódik, hiszen képes megjeleníteni azt a „többet” az életről, ami láthatóvá teszi az emberek között megjelenő hálózatokat. Az írás és a költészet a tettekben, a közvetlenül látható leírásában jeleskedik, testi és közösségi tapasztalat, míg a festészet az, ami az emberek között jelenlévő különböző viszonyokat egy képen tudja ábrázolni, és főleg: mulattat. A művészet így elsősorban a politikai cselekvés forradalom utáni kudarc után visszavonul abba a szerepbe, amelyet Ottlik Géza esszéjében is neki tulajdonít: a dolgok ábrázolásának eszközévé válik. Balassa esszéje és Ottlik szövegének tanulsága szerint is ugyanakkor ezt érdemes csinálni, hiszen a dolgok végigírásával, kíméletlen ábrázolásával lehetséges a korábbi kollektív amnézia lebontása.

A regény szövegében Bébé folyamatosan elemzi, értelmezi vagy vitatja Medve állításait. 1957-ben Medve halálával és az 1956-os események ismeretében eldőlt a vita: az emberek valójában nem írhatóak le egészen egyszerűen gyáva csürheként. Medve számára ez feloldódást vagy közösségvállalást jelent más személyekkel, Bébé azonban kizárólag sajátjaihoz kötődik, velük érez szoros összetartozást, és kérdései arra igyekeznek választ találni, hogy ez az összetartozás valójában szeretet vagy sajnálat, vagy mindezek keveréke. Az alsóbb társadalmi rétegek uralmától való viszolygás hatja át Bébé gondolkodását, aki szkepszissel nézi az emberiséget, célja az életben, hogy „az emberek feje fölött diadalmasan áttangózunk majd és nevetünk Mártával az egész világon.” (346.) Ez az attitűd kíséri végig a háború és a betegség éveit, és az összetartozás csak egy nagyon kicsi és szűk, hasonló élményanyagon osztozó embercsoport között lehetséges, ezek a kapcsolatok pedig eltávolodnak a társadalomtól, fölötté léteznek. Miért tűnhet mégis a közösség regényének a *Buda*? Az írás és a felmutatás, valamint a gyakran a matematikai logika bizonyító erejét is felhasználó magyarázat, ahogyan Bébé keresi a válaszokat kérdéseire úgy tűnhetnek fel, mintha ezeket nem kizárólag maga számára, hanem az olvasó számára is szeretné tisztázni. Ennek értelmében látszólag bevonja az olvasót abba a kiváltságos körbe, amelybe tartozó egyének között megvalósul a leleplezés képessége, a tudós kívülről állás, amely létrehozza azt a kicsi és szűk közösséget, akik együtt nevezhetnek az emberek feje felett, akik az illúzió túlra látnak. Az emberi viszonyokat, és a társadalom és emberiség valódi természetét egy felső nézőpontból tisztán látó perspektíva kap így kitüntetett szerepet. A társadalom megváltoztathatóságába, alapvető jóságába vetett hit 1956-ban megerősítést nyer, ugyanakkor Medve halálával Bébé

ismét az egyéni kapcsolatok, a saját szeretet- és boldogságérzés vizsgálatára irányítja a figyelmét, a társadalmi közösség megtartó erejének lehetősége egy-két közel álló ember figyelmének igényére helyeződik át. Úgy tűnik, az igény sem merül fel ennek az állapotnak a megváltoztatására, hiszen, ahogyan Bébé kijelenti: „*Én igazán* csak a saját mulatsággal tudok törődni” (211.) – később ugyanakkor ez a hozzáállás is megkérdőjeleződik, hiszen Bébé törődik Julcsival és Mártával, valamint az irodalomírás gesztusában is megjelenik a beavatás igénye.

Ezt az értelmezést tovább árnyalja Hilbert Kornél karakterének központi szerepbe emelése, a művészeti pályára lépés gazdasági feltételeire való reflektálás, illetve a szöveg posztumusz kiadásának ténye. Amikor Lexi először bemutatja a szöveg, Medve tekintetén keresztül látjuk meg őt, jellemzése pedig a következő:

a szépségében, a tartásában, a félmosolyában azonnal egy ősi, öröktől fogva meglévő mintára ismert, s ez néven nem nevezhető nyugalommal és boldogsággal, szomjúsággal és kielégüléssel, zűrzavaros izgalommal és sugárzó tiszta békével töltötte el. (38.)

Lexi a későbbiekben is magányos hősként szerepel a szövegben, egy olyan kívülállóként, akinek sem hozzátartozója, sem élő emberi kapcsolatai nincsenek, a belé szerelmes nőt is elutasítja. Medve, aki részt vesz a forradalmi ellenállásban, és mindig hangosan védelmezve az igazát áll ki saját érdekei mellett, csodálja ezt a derűs, tartózkodó kívülállót, aki nem „kincstári” alak, de nem is olyan hangos ellenálló, mint Medve. Meglátásom szerint Lexi szerepeltetése, és a róla szóló életrajzi történet megírása azért volt fontos a szövegben, hogy Medve örök ellenálló és Bébé ingadozó magatartásával szemben megjelenjen a narrációban az a karakter, aki az ottliki prózáíró-karakternek is megfeleltethető: a sztoikus hallgató, örök magányos kívülálló karaktere. Az ő történetének megváltozása így azt a belátást mutathatja fel, hogy a magányos hősöknek is szükségük van egy olyan megtartó közösségre, ahol a nők segítenek a férfiaknak a túlélésben – a magányos harcosoknak is haza kell térniük.

Miközben ebben a hazatérésben, a magányos küzdelem felszámolásában a női gondoskodás kulcsfontosságú szerepet kap, a férfi szerepe a háztartás és a nő eltartása. Művészet, megélhetés és gazdaság viszonya először Bébé anyja, Éva rosszallásában jelenik meg, aki azért ajánlja fel a monostori lakot fiának, mert úgy gondolja, így tud majd túlélni civil foglalkozás nélkül is:

hát legyek festő, isten neki, ha mindenáron ehhez van kedvem, és ki is tart majd érettségi után – de hogy miből fogok megélni, minden tisztességes kereső civil foglalkozás nélkül? erről csak most, először ejtett szót anyám:

„Júdáspénz! Nézd, Bébé, Borbás eltart bennünket, téged is. Ez egy télen-nyáron lakható masszív, jó építésű ház Monostoron. Ki tudja, egyszer még jó lesz, ha van fedél a fejed fölött, kisfiam...” (210.)

Monostor végül valóban Bébé és Márta menedéke lesz a második világháború után és az 1956-os események alatt is, viszont ettől az anyagi biztonságtól függetlenül Bébé elégedetlen gazdasági helyzetükkel: „Hát én nem ezt akartam: rémuralomban derék férjként hősieken robotolni és úgy-ahogy eltartani Mártát. Nem, szó sincs róla. Nem. Én azt akartam nyújtani neki, hogy nagy festő leszek.” (346.) A boldogságot így keresztülhúzza, vagy legalábbis megkérdőjelezi a család eltartásáért végzett munka kényszere, amellyel Bébé kénytelen szembenézni az '50-es évek viszontagságai között.

Az író lehetséges szerepei között így nem csupán a forradalmi eseményekben cselekvőként résztvevő ellenálló (Medve), valamint a sztoikus, szemlélődő, nemes tartású kívülálló (Lexi) jelenik meg, akik végül mindketten az individuum-központú világképpel szemben a családi és baráti kapcsolatok elsőbbségére döbbennek rá, hanem a gazdasági körülményei miatt szorongó, családfenntartó férfi (Bébé) is feltűnik. A narráció szubjektivizálódásának tétje az új magyar prózairodalom írójáról felállított balassai kép fénytörésében tehát véleményem szerint az lehet, hogy a szerző megkonstruálja a felülről szemlélődő, kritikus gondolkodó pozícióját, amelybe az olvasót is megkísérli integrálni a bonyolult, odafigyelést követelő írásstílussal, de emellett számot vet a háború, a történelmi események gazdasági vonatkozásával is.

Összegezve a *Buda* jóval szubjektívebb narrációs stílusa az írói szereplehetőségek közötti döntésben bekövetkezett változásokra világít rá: nemcsak az ellenálló és a kívülálló közötti döntés szorongatja az írónemzedéket, hanem a gazdasági körülményeik megváltozása feletti aggodalmak, szorongások is. A társadalom, az emberiség 1956-tal megszűnik „gyáva csürhének” lenni, ugyanakkor az egyéni élet viszontagságait a művészi szerepvállalással, a dolgok való lényegének bemutatásával összeegyeztetni igyekvő Bébé kénytelen szembenézni az emberi érzelmek hullámozásának tárgyakként megjelenő szubjektivitás tétjeivel az irodalmi szövegben. A *Buda* tehát ezeknek a szerepkonfliktusoknak a színrevitele, annak a kérdésnek a végső soron megválaszolhatatlansága, hogy lehetséges-e a szabadság, ha igen, ez mások rovására történik-e, és hogyan lehetséges a hiteles és felelősségteljes írás.

Konklúzió

Dolgozatomban arra kerestem a választ, hogy milyen hasonlóságok és különbségek fedezhetőek fel Ottlik Géza írói karaktere, a *Buda* című szövegében felvázolt történelem-, társadalom- és emberkép és a Balassa Péter „prózafordulathoz” kötődő értelmezéseiben felvázolt „jó irodalom” karakterológiája között, és ez az eltérés mennyiben képes megkérdőjelezni vagy átírni ezt az irodalomtörténeti hagyományt. Vizsgálódásaim eredményeképpen úgy gondolom, hogy Balassa Péter Ottlik Gézáról szóló írásaiban a magányos ellenálló karaktere mellett érvel, ugyanakkor egyfajta közös hagyományba illeszkedést is feltételez az általa kiemelt szerzők között. Amennyiben Balassa Péter valamifajta közösséget képzel el egy bizonyos szerzőkből álló irodalmi csoportosulás formájában, többször hangsúlyozza, hogy a különböző írók és művek megjelenítése nem kizárólagos és nem lehet teljes, másrészt pedig „közösség a hivatkozott művek között csak bizonyos negációkban van, bizonyos tradicionális formák és észjárások elutasításában.”⁵¹ Ez a mentalitás az ügynéklüliségben is megjelenik, abban az észjárásban, hogy elutasítja azt a korábban az irodalomban uralkodó sémát és mentalitást, hogy az újra és újra elbukó demokráciák árnyékában a magyar irodalom feladata legyen politikai ügyek „felvállalása”. A valóságghűséghez ebben a konstellációban való ragaszkodás Balassa értelmezésében a téma és a forma tökéletes megegyezését eredményezi.⁵²

Balassa meghatározásai alapján így a „prózafordulat” ideális szerzőit úgy azonosítom, mint akik szubverzív jellegüket az adott történelmi-társadalmi kontextusban való kívülállásukból nyerték. A *Buda* azonban, úgy gondolom, a szubjektum énelbeszélésébe olyan elemeket is beemel, amelyek a különböző szereplehetőségek közötti választás kényszerét mutatják fel. A szöveg ezeken keresztül kísérli meg felrajzolni Magyarország történelmi tablóját az 1920-as évektől az 1956-os eseményeken át egészen az 1980-as évek végéig. A hazatérést így egy olyan folyamatként mutatja be, amelyben az emberközi kapcsolatoknak kulcsfontosságú szerep jut, viszont a gazdasági-társadalmi feszültségek is érzékeltetik hatásukat – a mindentudó, teljes kívülálló szerepe már nem vállalható. Ennek megfelelően véleményem szerint a *Budában* egy olyan író attitűdje jelenik meg, aki ugyan továbbra is a felülről a civilizációs hazugságokon átlátó magatartásformát érzi magáénak, mégis szerepkonfliktusba kerül önmagával, amikor elvégzi az ezért a világképert szavatoló körülmények vizsgálatát. A hitelesség, valamint a demokrácia és irodalom viszonyára

⁵¹ BALASSA, „Észjárás és forma”, 10.

⁵² *Uo.*, 19.

rákérdező dilemmák így nem kapnak megnyugtató, kielégítő választ, az írásstratégiában a konfliktus feloldhatatlansága exponálódik, ugyanakkor egyben közös gondolkodásra hívja az olvasót is.

Mivel a tanulmányban kizárólag a *Buda* olvasatára és a „prózafordulat” kontextusában való értelmezésére vállalkoztam, azzal kapcsolatos megállapításokat, hogy vajon ez folytatható hagyománynak bizonyult-e nem tehetek. Munkámmal ezeknek a kérdésfeltevéseknek a feltérképezéséhez szeretnék hozzájárulni, illetve a makronarratíván belüli elmozdulásokat, egyenetlenségeket bemutatni, ugyanakkor a kutatás további lépéseiben úgy gondolom, ezek felé a kérdések felé érdemes tovább indulni. Jelen kutatás jövője, úgy látom, abban áll, hogy a ’80-as évek intézmény- és irodalomtörténetének alapos feltárásával még jobban körüljárja a hiteles írás történelmi-társadalmi-gazdasági létrejöttének lehetőségfeltételeit, és azt, hogy az irodalom mennyiben segíthette az ország demokratikus átalakulását.

Bibliográfia

„Ottlik Géza 70 éves.” *Mozgó Világ* 8, 5. sz (1982): 5–35.

BALASSA Péter. „»...Az végeknél...«. Kommentár Ottlikhoz, avagy a műelemzés bukása”. In BALASSA Péter, *Átkelés I.*, 76–113. Budapest: Balassi Kiadó, 2009.

BALASSA Péter. „Egy regény mint gobelin. Ottlik és Esterházy – egyetlen lapon”. In BALASSA Péter, *Segédigék*, 72–83. Budapest: Balassi Kiadó, 2005.

BALASSA Péter. „Eszéktől északra”. *Jelenkor* 37, 3. sz. (1994): 193–202.

BALASSA Péter. „Észjárás és forma, Megújuló prózánkról”. In BALASSA Péter, *Átkelés II.*, 9–34. Budapest: Balassi Kiadó, 2009.

BALASSA Péter. „Íme a próza. Ottlik Géza könyvéről”. In BALASSA Péter, *Átkelés I.*, 114–122. Budapest: Balassi Kiadó, 2009.

BALASSA Péter. „Levegős labirintus. Ottlik Géza: *Buda*”. In BALASSA Péter, *Átkelés I.*, 134–143. Budapest: Balassi Kiadó, 2009.

BALASSA Péter. „Ottlik és a hó. Egy motívum története Ottlik Géza művészetében”. In BALASSA Péter, *Átkelés I.*, 123–133. Budapest: Balassi Kiadó, 2009.

BALASSA Péter. „»Valami keletkezik« – »Semmit sem csinálni«. Naplórészlet Ottlikról, a nyolcvanas években”. In BALASSA Péter, *Átkelés I.*, 144–151. Budapest: Balassi Kiadó, 2009.

BENEY Zsuzsa, „Még egy írás a „»Budá«-ról (Ottlik Géza: *Buda*)”, *Holmi* 6, 1. sz. (1994): 109–115.

BOURDIEU, Pierre. *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*. Fordította SEREGI Tamás. Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013.

CARVER, Terell. „Diskurzuselemzés és a „»nyelvi fordulat«”. *Politikatudományi Szemle* 13, 4. sz. (2004): 143–148.

HERRNSTEIN SMITH, Barbara. *Contingencies of Value: Alternative Perspectives for Critical Theory*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1991.

HORNYIK Miklós, vál. szerk. *Éjszakai hajózás – In memoriam Ottlik Géza*. Budapest: Nap Kiadó, 2006.

KRISTÓF Luca. *Kultúracsaták – Kulturális elit és politika a mai Magyarországon*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2021.

MAGNÚSSON, Sigurður G. „»The singularization of history«. Social history and microhistory within the postmodern state of knowledge”. *Journal of Social History* 36, 3. sz. (2003): 701–735.

- NÉMETH György. *A József Attila Kör története*. Budapest: JAK+PRAE.HU, 2012.
- NÉMETH György. *A Mozgó Világ története – 1971–1983*. Budapest: Palatinus Kiadó, 2002.
- OTTLIK Géza. „A másik Magyarország”. *Kortárs* 25, 6. sz. (1981): 835–843.
- OTTLIK Géza. *Buda*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1997.
- OTTLIK Géza. *Próza*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1980. Hozzáférés: 2024.11.27.
<https://mek.oszk.hu/01000/01003/01003.htm>.
- SAPIRO, Gisèle. „The literary field between the state and the market”. *Poetics* 31, 5–6. sz. (2003): 441–464.
- SÁRI B. László. *A hatyú és a görény. Kritikai vázlatok irodalomra és politikára*. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2006.
- SCHEIN Gábor. „Újra a határon: az irodalmi mező a 90-es években”. *Kalligram* 30, 6. sz. (2021/6): 79–91.
- SIPOS Balázs. *A polgárság mint autonóm kontraszttársadalom (ellenkultúra). Néhány megjegyzés a késő Kádár-kor irodalmának közösségiesüléséről*. 2016. Hozzáférés: 2024.06.07.
https://www.academia.edu/27970055/A_polg%C3%A1rs%C3%A1g_mint_ellenkult%C3%BAr_a_k%C3%A9s%C5%91_K%C3%A1d%C3%A1r_korszak_irodalm%C3%A1r%C3%B3l_viz%C3%A9szavak.
- SPIRÓ György. „Íróvá ütve – Műfajtalankodásunk története”. In *FASÍRT avagy viták a „fiatal irodalomról”*, válogatta és szerkesztette DÉRCZY Péter, 13–31. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1982.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, BÁN Zoltán András és FARKAS János László. „Három bírálat egy könyvről (Ottlik Géza: *Buda*)”. *Holmi* 5, 12. sz. (1993): 1728–1751.
- SZILÁGYI Zsófia. „Honnan hová? A prózafordulat és az irodalomtörténeti hagyomány”. In *Prózafordulat*, szerkesztette GYÖRFFY Miklós, KELEMEN Pál és PALKÓ Gábor, 13–30. Budapest: Kijárat Kiadó, 2007.
- TÁBOR Ádám. „Az Örley Kör”. *Beszélő* 4, 5. sz. Hozzáférés: 2024.11.27.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-orley-kor>.
- TANDORI Dezső. „Érzületi majorság. Kísérlet Ottlik Géza *Buda* című regényének szellemi-pozitivistá feltérképezésére”. *Vigilia* 70, 4. sz. (2005): 339–348.
- TARNAI Csillag, „Változékony szabadságfogalmak – Az ember- és neveléskép alakváltozásai Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényének recepciójában”, *Café Babel* 85. sz. (2024): 90–103.

A dolgozat lezárásának dátuma: 2025. január 15.